

La Ricarda: patrimoni del conflicte

La Ricarda: heritage of conflict

Graupera-Gargallo, Isabel. ^a

^a Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, Espanya,
isabel.graupera@uab.cat

INFO ARTICLE	RESUM
Rebut 1 d'agost de 2024 Acceptat 18 de novembre de 2024 <i>Paraules clau:</i> Antoni Bonet Castellana; Antropologia aplicada; Club 49; La Ricarda; Patrimoni del conflicte.	Estudi de cas de La Ricarda, residència familiar obra d'Antoni Bonet Castellana, situada al Prat de Llobregat. Se'n destaca la seva importància històrica i artística en el marc del patrimoni cultural català. És una mostra magnífica de l'arquitectura racionalista i es descriu la seva projecció i construcció durant el franquisme mentre l'arquitecte era a l'exili. Per altra banda, es posa en relació el Club 49 amb La Ricarda, escenari habitual de celebració d'esdeveniments de l'avantguarda artística barcelonina. Un dels objectius de l'article és identificar La Ricarda com un clar exemple de "patrimoni del conflicte", un conflicte que anirà associat a la història de la residència fins a l'actualitat. Es debat sobre el seu valor patrimonial, tant material com immaterial, i s'avalua la seva relació amb la comunitat local i el públic en general. Finalment, es proposa l'anàlisi de La Ricarda a mode de banc metodològic per tal que alumnes universitaris d'antropologia plantegin estratègies de dinamització sociocultural. La metodologia utilitzada a l'article es fonamenta en les tècniques d'investigació qualitativa.
ARTICLE INFO	ABSTRACT
Received 1st August 2024 Accepted 18th November 2024 <i>Keywords:</i> Antoni Bonet Castellana; Applied Anthropology; Club 49; Conflict heritage; La Ricarda.	Case study of La Ricarda, a family residence designed by Antoni Bonet Castellana, located in El Prat de Llobregat. The study highlights its historical and artistic significance within the framework of Catalan cultural heritage. La Ricarda is an outstanding example of rationalist architecture, and its design and construction during the Francoist regime are examined, considering that the architect was in exile at the time. Additionally, the article explores the connection between Club 49 and La Ricarda, which served as a regular venue for avant-garde artistic events in Barcelona. One of the objectives of the article is to identify La Ricarda as a clear example of "conflict heritage," a conflict that has been intrinsically linked to the history of the residence up to the present day. The study discusses its heritage value, both tangible and intangible, and assesses its relationship with the local community and the general public. Finally, La Ricarda is proposed as a methodological case study to enable university anthropology students to develop sociocultural engagement strategies. The methodology employed in the article is based on qualitative research techniques.

1. INTRODUCCIÓ

S'entén com a "patrimoni del conflicte" el conjunt d'espais físics de la més diversa tipologia que han estat escenari d'enfrontaments bèl·lics, de privació de llibertat, de repressió o de confrontació, entre d'altres fenòmens històrics caracteritzats per la violència en totes les seves formes. Sovint, determinats recintes, edificis o restes arquitectòniques tenen un poder de representació que va més enllà del seu testimoni físic i esdevenen un referent patrimonial perquè hi conflueixen múltiples discursos relacionats amb els fets històrics. En aquest sentit, la casa coneguda popularment com La Ricarda, construïda a la finca amb el mateix nom del municipi del Prat de Llobregat, és un exemple paradigmàtic de patrimoni del conflicte i en aquest article justificarem el per què.

Abans, però, cal explicar qui foren els seus propietaris. D'una banda, Ricard Gomis i Serdañons (1910-1993) fou un enginyer barceloní amb grans inquietuds culturals que ben aviat va excel·lir com a promotor cultural: als anys trenta funda una entitat anomenada Discòfils Associació Pro Música amb la intenció de promoure la música contemporània i no comercial de l'època tot remarcant l'interès intrínsec del disc fonogràfic. No és casualitat que la seu d'aquest grup de vocació educadora i, alhora, avantguardista, fos la mateixa seu del GATCPAC¹, el grup d'arquitectes més transcendent de la història contemporània de Catalunya, del qual en formarien part Antoni Bonet Castellana, Josep Lluís Sert i Josep Torrès i Clavé, entre d'altres. De la seva banda, Inés Bertrand i Mata (1915-1992) era la filla d'Eusebi Bertrand i Serra, un dels industrials cotoners més importants del món que va liderar nombrosos projectes empresarials abans i després de la guerra civil espanyola; a més, Bertrand i Serra fou un esportista molt actiu i, alhora, un home culte, amant de l'art i de la música. En aquest context, i el del franquisme, la seva filla no va desenvolupar una carrera professional pròpia, però sí que va cultivar els mateixos interessos culturals que el seu progenitor. L'ascendent familiar li va permetre fer amistat amb grans personalitats de la cultura i la ciència de Barcelona, com la pianista Alícia de Larrocha o l'oftalmòleg Ignasi Barraquer, entre d'altres.

El matrimoni Gomis-Bertrand, per tant, va encarregar la seva casa d'estiueig a l'arquitecte Antoni Bonet Castellana (1913-1989), malgrat que aquest es trobava exiliat a l'Argentina i tenia prohibit trepitjar el seu país². L'edifici va ser projectat entre 1949 i 1957 a partir dels plànols elaborats en el marc d'una relació epistolar entre Bonet Castellana i els seus clients, en un moment de fort tancament de la dictadura. La construcció, encarregada al contractista Emili Bofill, es va dilatar en el temps, entre 1957 i 1963 (Flores, 2015), i es va donar en un període històric marcat per una certa obertura del règim franquista. Aquest encàrrec diferit en l'espai i el temps no afavoria gens el projecte, però la seva consecució evidencia la voluntat i la determinació dels seus promotors. La violència del règim de Franco, exercida en forma de desterrament vers determinats professionals liberals, com arquitectes catalans de renom internacional, i les dificultats amb què es trobaren els seus clients per treballar-

¹ La seu del GATCPAC es trobava al Passeig de Gràcia, número 99 de Barcelona.

² Bonet Castellana no fou inclòs al llistat dels 83 arquitectes depurats per la dictadura franquista (Ordre de 9 de juliol de 1940). A la relació, però, hi havia noms destacats com Josep Lluís Sert, de qui Bonet havia estat alumne i col·laborador. La depuració inhabilitava a aquests arquitectes per exercir la professió —a perpetuïtat en la major part dels casos— i deixava en una situació molt delicada els qui s'hi havien relacionat. És per això que molts, sancionats o no, van trigar anys a tornar, fins que els càstigs no van prescriure o el règim els va relaxar.

hi escenifiquen perfectament la complexitat del moment i la dificultat de tirar endavant un projecte arquitectònic i són una de les raons per les quals la casa és un exemple paradigmàtic de patrimoni del conflicte.

La Casa Gomis —també coneguda amb el nom de La Ricarda, com l'estany veí i, de fet, com tota la finca agrícola on s'emplaça— va esdevenir un exemple extraordinari de l'arquitectura racionalista, hereva de l'ideari del GATCPAC³ i del que es va conèixer com a Estil Internacional⁴, però que afegeix una visió més organicista la qual s'arrela en l'arquitectura tradicional catalana, especialment pel que fa l'ús de la volta catalana.

Imatge 1. Vista exterior de La Ricarda. Font: Lluís Burillo (2024).

El racionalisme es va desenvolupar a principis del segle XX i, en línies generals, es caracteritza per l'ús de formes geomètriques simples, pel predomini de la funcionalitat i per l'honestat en l'ús dels materials. Tanmateix, La Ricarda, amb el seu disseny innovador i la seva perfecta integració amb l'entorn natural, transcendeix el racionalisme formal i destaca

³ El GATCPAC (Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània) va ser un moviment arquitectònic que es va fundar el 1929 a Barcelona i va perdurar fins el 1939, tot coincidint en gran part amb la Segona República Espanyola. Va constituir un gran exponent del racionalisme, ja que va introduir les avantguardes europees al nostre país. L'activitat del grup es va recollir en l'edició de la revista AC (Actividad Contemporánea), de 1931-1937. Consulta: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (COAC). (2024). *Arquitectura Catalana*. <https://www.arquitecturacatalana.cat/ca/autors/gatcpac#detail>

⁴ El nom prové d'una exposició d'arquitectura europea i americana que tingué lloc al Museu d'Art Modern de Nova York (MOMA) l'any 1932, la qual fou comissariada per Henry-Russell Hitchcock i Philip Johnson.

com una obra mestra de la tercera onada internacional d'arquitectes moderns, els quals van treballar principalment durant les dècades dels 50 i els 60 (Genís i Planelles, 2016).

La concepció i realització de la Casa de Vidre —un altre sobrenom de la Casa Gomis— reflecteixen els principis fonamentals del racionalisme arquitectònic, adaptats a les necessitats i circumstàncies particulars de l'immoble ubicat en una pineda del Prat de Llobregat, entre el mar i les zones lacustres del Delta del Llobregat.

La primera mirada està relacionada amb el lloc. És de fet el lloc el que dona origen al projecte i sobrenom a la casa que es troba ubicada en una finca propera a l'estany de La Ricarda al Prat de Llobregat. A finals de la dècada dels 40, quan la família Gomis Bertrand decideix iniciar el projecte, la finca, a uns 150 metres del mar i a uns 20 km de Barcelona, era una pineda que l'avi d'Inés Bertrand havia plantat a finals del segle XIX per fixar les dunes. Llavors la proximitat a l'incipient aeròdrom del Prat permetia una convivència, segurament un tant excèntrica entre la tècnica i la natura. (Genís i Planelles, 2016, p. 31).

El segon conflicte amb què es va trobar aquesta propietat no fou un enfrontament obert, sinó latent, i té a veure amb què, des del mateix dia de la seva inauguració, els propietaris de La Ricarda van promoure-hi una sèrie d'esdeveniments contraculturals d'avantguarda. En una època marcada per la repressió i la censura, la llar dels Gomis-Bertrand va esdevenir un refugi per a expressions artístiques i culturals que desafiaven el programari oficial del règim dictatorial en l'àmbit de la cultura. En conseqüència, la residència familiar va ser un focus de resistència on artistes, intel·lectuals i creadors de primera fila van trobar un espai per a la llibertat d'expressió i la innovació. Aquesta faceta de La Ricarda reforça el seu valor patrimonial —ha estat declarada bé cultural d'interès nacional (BCIN)⁵—, no només com a edifici arquitectònic singular, sinó també com a símbol de llibertat i creativitat en un temps d'opressió; i aquí rau la importància del seu valor, també, com a patrimoni immaterial.

L'observació de La Ricarda —tal com s'ha indicat— demana més d'una mirada, donat que la lectura de la casa és polifònica. Una anàlisi holística de la seva importància desplega un seguit de registres en funció d'on es posi el focus d'atenció, ja sigui en el seu disseny, en l'activisme cultural que va atraure, o bé en l'entorn que l'acull, el qual forma part indissoluble de la relació interior-exterior de la Casa Gomis i que avui, paradoxalment, ha esdevingut la principal amenaça per a la seva pervivència, donada la proximitat amb l'aeroport del Prat. Aquest és el tercer conflicte a què s'enfronta La Ricarda: el del projecte d'ampliació d'una infraestructura tan poderosa i tan incompatible amb els usos residencials d'un habitatge unifamiliar. La violència simbòlica exercida pel model econòmic del creixement indefinit es personifica en els interessos dels qui volen un equipament aeroportuari tan gran que arribi a menjar-se els espais naturals, els espais agrícoles i, evidentment, els espais residencials. Les víctimes d'aquest paradigma econòmic són, en conseqüència, el patrimoni natural, el patrimoni agroalimentari i, és clar, el patrimoni cultural.

⁵ La Ricarda fou declarada BCIN el mes de març de 2021 en la categoria de Monument Històric i també se'n va delimitar l'entorn de protecció (DOGC núm. 8373).

Imatge 2. Pineda de la finca de La Ricarda. Font: Lluís Burillo (2024).

Finalment, existeix un quart conflicte relacionat amb aquesta residència que, malgrat tenir la qualificació de BCIN, posa en perill la seva supervivència; i és que la Casa Gomis té problemes greus de conservació: humitats, rovell, esquerdes i altres efectes propis del pas del temps que poden amenaçar la preservació d'aquesta obra mestra per a les generacions futures. Com ja hem dit, es tracta d'un edifici protegit, però la propietat és privada i calen recursos per mantenir-la. Hi ha casos controvertits, com el de la casa d'estiueig de la família de l'arquitecte José Antonio Coderch a Sant Feliu de Codines, que s'ofereix a Airbnb per obtenir recursos externs mitjançant pernoctacions privades. A La Ricarda això no és possible perquè ja no té cèdula d'habitabilitat per causa de la proximitat amb l'aeroport, de manera que les opcions de finançament es redueixen als honoraris de les entrades dels visitants i els lloguers esporàdics dels espais de la casa per a fer-hi campanyes publicitàries o celebrar-hi esdeveniments diversos.

En resum, La Ricarda és un element del patrimoni arquitectònic català que, al llarg de la seva existència, ha estat escenari de quatre conflictes evidents:

- Projectió des de l'exili per raons polítiques.
- Espai d'acollida d'accions culturals contestatàries.
- Pervivència incompatible amb l'ampliació de l'aeroport del Prat.
- Manca de protecció efectiva de la seva integritat física.

L'objectiu d'aquest text, doncs, és resseguir les vicissituds a què ha hagut de fer front l'habitatge dels Gomis-Bertrand durant els seus seixanta anys d'existència i, en darrer terme, recollir propostes i iniciatives de dinamització, ja sigui des de l'antropologia aplicada o des de certàmens artístics, per tal de resignificar el seu valor patrimonial i vincular-lo al seu entorn més proper.

Imatge 3. Sector de ponent de La Ricarda. Font: Lluís Burillo (2024).

2. BONET CASTELLANA, UN ARQUITECTE INTERNACIONAL

L'any 1932 Antoni Bonet Castellana va començar a col·laborar amb Josep Lluís Sert i Josep Torres Clavé, tot i que encara no havia acabat els seus estudis d'arquitectura. El mateix any va ingressar com a soci estudiant del GATCPAC i va fundar amb els seus dos mentors la botiga MIDVA⁶ de Barcelona. L'any 1936 se'n va anar a treballar amb Le Corbusier a París.

L'estiu de 1933 es va celebrar el Congrés Internacional d'Arquitectura Moderna (CIAM). Aquest congrés es va celebrar a bord del buc Patris II, a les rutes de Marsella-Atenes i Atenes-Marsella. L'estada a Grècia es va dedicar a algunes conferències i visites culturals pel país. Durant aquest període vaig proposar a Le Corbusier de traslladar-me al seu estudi quan acabés els meus estudis, la qual cosa va passar al cap de tres anys (Bonet, 1987, p. 54).

Durant els dos anys que va restar a París, Bonet va tenir oportunitat de coincidir amb Sert i Luis Lacasa en la construcció del Pavelló de la República per a l'Exposició Internacional de 1937. L'any següent es va traslladar a Buenos Aires amb Jorge Ferrari Hardoy i Juan Kurchan, arquitectes que havia conegut al despatx de Le Corbusier i amb els qui va constituir el Grupo Austral (1938-1941).

Debido al previsible desenlace de la Guerra Civil, Bonet renuncia volver a España y decide acompañar a los arquitectos argentinos en su regreso, para fundar en

⁶ Acrònim de Mobles i Decoració per a la Vivenda Actual.

Argentina un grupo de arquitectura moderna vinculado a los CIAM y al CIRPAC (Hernández, 2016, p. 289).

A partir d'aleshores va despuntar la seva carrera professional, especialment per les seves obres a l'Argentina i a l'Uruguai.

Durante el primer año en Buenos Aires, Bonet aprovechó su aura de arquitecto extranjero para tratar de liderar sus inquietudes hacia un mismo propósito: revivir la Vanguardia europea en Argentina. Sorprende que de entre todas esas acciones iniciales en Argentina, Bonet recuerde el Manifiesto Austral como su “principal actuación por una nueva arquitectura”. (...) Por eso, aunque el arquitecto catalán fuese más un hombre de acción que un teórico consumado, tuvo muy presente la importancia de rubricar en el Manifiesto Austral los valores del pensamiento moderno para Buenos Aires (Tabera, 2015, p. 27).

Per la seva banda, l'esmentat industrial Ricard Gomis volia que Josep Lluís Sert s'encarregués del projecte de la segona residència de la família. Tanmateix, Sert va rebutjar l'encàrrec perquè no volia tornar a l'Espanya franquista. Va ser aleshores quan el galerista Joan Prats va proposar Bonet Castellana (García i Pizà, 2022). La trobada de Bonet amb el matrimoni Gomis-Bertrand es va produir durant una escala aèria a Barcelona d'un vol que venia d'Itàlia (Gómez, 2023), donat que l'arquitecte havia assistit al VII CIAM⁷ en qualitat de delegat de l'Uruguai (Llorca, 2012). Antoni Bonet Castellana va acceptar l'encàrrec i va fer una primera proposta que no va obtenir el vistiplau dels propietaris. El segon projecte, en canvi, va satisfer la parella.

Esta segunda propuesta de Bonet, que acabaría cristalizando en definitiva tras un proceso de ajustes, la realizó en mayo de 1953 durante un segundo viaje a Barcelona. Ya entonces había experimentado con el sistema de bóvedas de ladrillo, o volta a la catalana, en la casa Berlingieri construida en 1947 en Punta Ballena (Uruguay), pero que en este caso era un viaje de vuelta a sus orígenes culturales, a la costa mediterránea y a un pinar que formaba parte de un delta fluvial casi virgen en ese momento (Gómez, 2023, p. 54).

Hay un documento, que en el calendario he situado en el mes de abril de 1953, que es clave para ver la anticipación de todo el segundo proyecto. Es una invitación a una ceremonia de boda, con escritos y dibujos a mano alzada hechos por los dos lados, con letra de Bonet y de Ricardo Gomis simultáneamente. Este documento contiene las características del nuevo proyecto de forma completa, dibujado a mano alzada pero con precisión y a varias escalas de definición. En él, Bonet propone un proyecto con techos abovedados continuos de uno a otro, con unas zonas planas entre bóvedas (Flores, 2015, p. 67).

⁷ VII Congrés Internacional d'Arquitectura Moderna (CIAM), celebrat a la ciutat italiana de Bèrgam del 23 al 31 de juliol de l'any 1949.

Imatge 4. Notes del calendari biogràfic de Bonet Castellana. Tesi doctoral de Ricardo Flores.

De fet La Ricarda és deutora de l'experiència constructiva de l'arquitecte a l'altra banda de l'Atlàntic, ja que Bonet Castellana havia projectat en l'exili llatinoamericà obres que formalment i estructuralment estan vinculades a la Casa Gomis.

París, Buenos Aires, Punta del Este y Barcelona fueron campos de experimentación de un proceso que partió de Barcelona para retornar a ella, casi treinta años después, en un viaje de ida y vuelta sobre el Océano Atlántico. La concepción del espacio generado por la arquitectura abovedada de Bonet —principalmente en el ámbito de la arquitectura residencial— fue evolutivo a partir del diálogo o relación que estableció entre bóveda y cerramiento perimetral (Ares, 2014, p. 40).

Certament, l'exili es va revelar com una gran oportunitat per a Bonet perquè li va permetre desenvolupar una activitat constructiva molt prolífica i fou a Amèrica Llatina on primer es va reconèixer la seva trajectòria. En motiu de la seva visita a Barcelona l'any 1953, el jove arquitecte Oriol Bohigas va publicar un article a Destino on, entre altres coses, va glossar la figura de Bonet i en reconeixia la trajectòria i l'èxit tot facilitant, així, la seva reinserció en un entorn social i polític molt diferent al de la Barcelona dels anys trenta que ell havia deixat.

El profesor de Teoría del Arte de la Universidad de Montevideo empieza cada año su curso recordando que la arquitectura moderna del Uruguay se debe precisamente a un catalán: el arquitecto Antonio Bonet. Ese catalán que no sólo ha triunfado en América, sino que ha logrado imponer su ejemplo a toda una generación, está estos días entre nosotros (Bohigas, 1953, p. 19).

En els anys posteriors, Bonet Castellana va sovintejar les visites a la seva terra fins que s'hi va establir, definitivament, l'any 1963. Aleshores, en associació amb el també arquitecte Josep Puig Torné, va desenvolupar una carrera orientada a donar servei a un sector turístic creixent que demandava hotels, apartaments i equipaments diversos. Durant vint-i-cinc anys va projectar també edificis residencials, els darrers dels quals són un conjunt de cases unifamiliars i plurifamiliars a la Vila Olímpica de Barcelona, construïts l'any 1989, el de la seva mort.

3. LA RICARDA I EL SEU PATRIMONI IMMATERIAL

La intel·lectualitat barcelonina aplegada en el sí del Club 49 —associació civil independent que promovia el consum d'activitats culturals de la qual Ricard Gomis n'era membre fundador— va convertir La Ricarda en un lloc de trobada per a vetllades musicals i artístiques. De fet, l'arquitecte Bonet Castellana va destacar que una de les exigències programàtiques que li va plantejar el seu client va ser que es poguessin celebrar concerts a la sala d'estar. A la mateixa inauguració de La Ricarda, la qual va tenir lloc el 23 de novembre del 1963, es va organitzar una *soirée* en forma de concert a càrrec dels membres del Club 49 (Martín, 2009).

Els integrants del Club 49 creien que calia revitalitzar i modernitzar la vida cultural de la Barcelona de postguerra, malgrat les restriccions que imposava la dictadura. Fundat per un grup d'intel·lectuals i artistes compromesos, el club pretenia connectar amb les tendències artístiques internacionals i oferir una alternativa a l'empobrit ambient cultural del moment. L'objectiu era recuperar l'esperit de l'ADLAN⁸ i promoure les arts contemporànies a través d'exposicions, concerts, conferències i altres esdeveniments culturals que integressin disciplines diverses com la música, la dansa i les arts visuals.

Recuperar el projecte d'ADLAN per fugir de la grisa realitat intel·lectual del moment és també l'aposta del Club 49, grup creat amb l'impuls entusiasta de Joan Prats. Aquest elitista grup, que es manté vigent des de l'any 1949 fins el 1971, aglutina les simpaties de reconeguts artistes, com ara Joan Miró; joves promeses, com Antoni Tàpies, Moisès Villèlia, Joan Brossa i J.M. Mestres; de valuosos teòrics, com Alexandre Cirici; i de burgesos incòmodes amb el règim, com Ricard Gomis (Martín, 2009, p. 2).

El Club 49 es va convertir en un espai d'innovació i diàleg, impulsat per l'esperit avantguardista i el desig de col·laboració amb creadors d'arreu. Aquesta iniciativa va ser crucial per donar una mica d'aire a la cultura catalana i aproximar-la als corrents moderns d'un món cada vegada més interconnectat.

Club 49 se considera como un claro ejemplo del circuito de la cultura catalana de la época. Una cultura de resistencia y no de confrontación, entendiendo resistencia tal y como señala Silvia Muñoz de Imbert (2002) como “el hecho de intentar retomar la actividad que había quedado parada durante y después de la guerra” (Gómez-Pradas, 2021, p. 1115).

Una de les accions que exemplifica la subversió artística que van suposar les activitats organitzades a La Ricarda pel Club 49, pel fet que va ser la que va tenir més impacte mediàtic i social, fou l'estada de la companyia de Merce Cunningham després d'haver actuat al Teatre

⁸ ADLAN (Amics de l'Art Nou). Aquest grup va ser un col·lectiu d'avantguarda que va promoure l'art modern a Catalunya durant els anys 1932 a 1936 i va jugar un paper clau en la introducció de les noves tendències artístiques internacionals a Espanya, tot organitzant exposicions i esdeveniments culturals.

Prado de Sitges el 29 de juny de 1966⁹. En Ricard Gomis havia tingut un paper destacat com a promotor de l'esdeveniment.

El que va agafar les regnes per organitzar-ho va ser en Ricard Gomis. Ell personalment va demanar el piano del Palau i es va ocupar de tot (...) i van anar els pianos per aquí, per les costes de Garraf, a parar a Sitges, però bé, va ser tot un èxit, va anar molt bé, estava molt ple i va venir gent de Madrid i tot a veure-ho¹⁰.

Així ho testimonia la sèrie de fotografies fetes pel seu germà, en Joaquim Gomis, dels assajos de l'actuació de Cunningham a Sitges i de les estones de descans al jardí de La Ricarda, on van anar després de l'actuació¹¹.

(...) y fue la primera vez que este grupo estuvo en Barcelona. Ellos, me parece recordar, que iban camino de Francia, que iban a actuar en la Fundación Maeght en Saint-Paul de Vence y estuvieron aquí tres o cuatro días. Actuaron en Sitges, otro día vinieron a pasar aquí, en plan de descanso y un día de campo, y estuvieron todos aquí en el jardín, pasando el día¹².

Merce Cunningham es considera una figura llegendària de la dansa contemporània. Va establir les bases d'un nou estil en la forma de concebre la creació coreogràfica. Va inventar una nova tècnica on la investigació corporal es posava al centre de la peça i es prioritzava la llibertat creativa. Aquesta metodologia va tenir un gran impacte en les arts escèniques i va suposar un abans i un després en el noves produccions coreogràfiques. Cunningham va atorgar a la dansa un caràcter autònom i independent respecte de la música, i va establir col·laboracions fecundes amb artistes com John Cage. A més, va donar un nou sentit a la noció d'espai en la coreografia, i es va envoltar de grans mestres com Andy Warhol, Jasper Johns i Robert Rauschenberg.

⁹ Van presentar les coreografies: *Suite For Five*, *Winterbranch*, *How to Pass*, *Kick* i *Fall and Run*.

¹⁰ Fragment de l'entrevista a Josep Maria Mestres Quadreny, extreta del documental "La Ricarda" del programa *El Taller* de TV3, emès el 16 de març de 2011. (Fragment extret des del minut 10':34" al 10':58". Durada total documental: 25':10").

¹¹ La Fundació Miró va dedicar a Joaquim Gomis una exposició "Cunningham, Cage & Tudor (Sitges, 1966)", que es va poder veure al vestíbul del museu del 10 de setembre de 2019 al 26 de gener de 2020.

¹² Fragment de l'entrevista a Marita Gomis, extreta del documental "La Ricarda" del programa *El Taller* de TV3, emès el 16 de març de 2011. (Fragment extret des del minut 11':32" al 11':58". Durada total documental: 25':10").

Imatge 5. Fotografia dels ballarins de la companyia de Merce Cunningham presa per Robert Rauschenberg (1961). La instantània apareix manipulada al collage de l'obra *Express*, del mateix autor.

Dos anys abans, l'any 1964, Cunningham, Rauschenberg i Joan Miró havien coincidit a la 32a edició de La Biennal de Venècia, on la companyia de Cunningham havia actuat al famós teatre de La Fenice de la capital del Vèneto. De fet, el 64 serà l'any en què la companyia de dansa farà la seva primera gira internacional. Així que Miró ja els havia vist actuar i n'havia quedat meravellat.

Robert Rauschenberg va ser el primer artista nord-americà a guanyar el Gran Premi d'Art de la Biennal, un esdeveniment que va tenir un gran impacte en l'escena artística mundial, donat que a partir d'aleshores el focus d'atenció de l'art contemporani es va desplaçar d'Europa als Estats Units. Com s'ha dit, Joan Miró també fou convidat a la mostra, fet que va contribuir a fer créixer el seu relleu internacional.

Imatge 6. *Express*, Robert Rauschenberg. Obra guanyadora del Gran Premi d'Art de la Biennal de Venècia de 1964.

Cal dir que Joan Miró va jugar un paper essencial en la insòlita visita de la companyia de Cunningham a Catalunya, ja que els va proposar incloure el país en la seva gira europea i els va connectar amb el Club 49. A més, Miró es va encarregar de fer el cartell promocional de l'actuació i va finançar part de la gira. Així, la col·laboració entre Cunningham, John Cage, compositor i artista experimental, i el pianista David Tudor, juntament amb el suport i l'art de Miró, va convertir l'esdeveniment de Sitges de 1966 en una fita destacada en la intersecció de la dansa d'avantguarda amb les arts visuals i musicals de l'època.

Imatge 7. Cartell de Joan Miró per a la promoció de l'espectacle de Cunningham a Sitges (1966).

Aquest espectacle il·lustra perfectament l'esperit modern i la vocació internacional dels integrants del Club 49, així com la seva capacitat per organitzar esdeveniments culturals (Bonet, 2014). D'entre les altres activitats programades pel Club 49 a diverses seus, destaquen els concerts de música contemporània a la Casa Gomis amb la programació d'obres de Robert Gerhard, Josep Maria Mestres Quadreny i Carles Santos, entre d'altres. Gràcies a l'associació, la Barcelona de la postguerra es va introduir plenament en la modernitat musical, tal com afirmava Andrés Lewin-Richter, compositor i secretari de la secció de música del Club 49:

Hay una frase que creo que resume todo, y es: “Contra Franco, vivíamos mejor”. Es una desgracia, pero es cierto. O sea, mientras ha habido una oposición, Barcelona ha crecido culturalmente de una manera esplendorosa y diría que ha creado una sociedad intelectual muy interesante¹³.

4. PRÀCTICA ETNOGRÀFICA A LA RICARDA

El contacte amb l'univers de La Ricarda per part de qui signa aquest text té diferents aproximacions que es concreten en dos moments: una visita a la casa com a docent i la presentació d'una comunicació com a investigadora. La primera es va produir com a professora del *Seminari de Teories i Recerques Antropològiques Avançades* del grau d'Antropologia de la Universitat Autònoma de Barcelona el 28 de setembre de 2018 amb l'alumnat d'aquesta assignatura (Graupera, 2018). L'activitat formava part d'una pràctica basada en la metodologia de l'observació participant. Aquest enfocament va permetre els alumnes submergir-se en l'entorn cultural i arquitectònic de la casa. La visita, que fou conduïda per Marita Gomis, filla del matrimoni Gomis-Bertrand, va incloure una conversa amb els alumnes i va ser el punt de partida del treball de camp elaborat per aquests estudiants. El resultat de l'exercici es va presentar en diferents articles publicats a la revista del Departament d'Antropologia, *Perifèria*, on es va dedicar tot un apartat al patrimoni cultural (Aranda et al., 2018; Ballester et al., 2018; López et al., 2018).

D'un temps ençà, La Ricarda ha esdevingut una classe magistral a l'aire lliure per a l'alumnat d'arquitectura, tal com deia Marita Gomis: “El 1r dia de classe de La Salle Arquitectura la fan a La Ricarda”¹⁴. De fet, s'ha consolidat com una visita obligada per arquitectes de tot el món que peregrinen fins el Prat de Llobregat per veure in situ aquest manifest de l'arquitectura moderna.

Imatge 8. Menjador d'hivern i d'estiu de La Ricarda. Font: Lluís Burillo (2024).

¹³ Fragment de l'entrevista a , extreta del documental “La Ricarda” del programa *El Taller* de TV3, emès el 16 de març de 2011. (Minutatge: del 20':50” al 21':15”).

¹⁴ Entrevista telefònica realitzada el 26 de setembre de 2023 (4':35”, entrevista amb una durada total de 23 minuts).

No obstant la Casa Gomis no és únicament una lliçó per a l'alumnat d'arquitectura, sinó que també és un repte per alumnes procedents d'estudis de turisme, d'humanitats i de l'àmbit de les ciències socials ja que el patrimoni cultural és un eix vertebrador i transversal per a molts dels professionals d'aquestes disciplines. En el cas dels alumnes de l'esmentat Seminari del grau d'Antropologia de la UAB, l'objectiu principal de l'estudi implicava l'anàlisi de la situació de La Ricarda abans de ser declarada BCIN i la proposta de mesures per revalorar-la i integrar-la en la vida comunitària del municipi del Prat. Com hem dit, la metodologia utilitzada va incloure l'etnografia per recollir dades sobre la percepció de La Ricarda entre els habitants del Prat i comprendre la seva relació amb el patrimoni local.

Aquestes activitats dissenyades per l'alumnat del grau d'Antropologia van passar per la creació de grups de treball i el disseny d'activitats culturals que incloguessin la ciutadania per tal de permeabilitzar i democratitzar el coneixement social del valor patrimonial de La Ricarda i contribuir, així, a la connexió amb la comunitat local per tal de generar un diàleg social al voltant d'aquest espai arquitectònic que, eventualment, es convertís en una estratègia col·lectiva de gestió i conservació del patrimoni. Aquestes accions van tenir com a objectiu revalorar La Ricarda com a patrimoni cultural, fomentar la seva integració en la vida comunitària del Prat de Llobregat i que esdevingués un espai viu i significatiu per a la comunitat local, més enllà de consolidar-se com un referent arquitectònic internacional.

En definitiva, l'alumnat del Seminari va proposar diverses activitats que es podrien englobar en quatre grups en funció del seus objectius:

- aquelles que buscaven la promoció de l'arquitectura en majúscules;
- les que emfasitzaven la lectura històrica i artística de la casa Gomis;
- les relacionades amb el medi ambient, tenint en compte l'entorn natural protegit de la casa;
- i, finalment, les activitats que buscaven enfortir la relació entre la comunitat del Prat i la Casa Gomis mitjançant trobades i tallers.

Totes aquestes iniciatives cercaven teixir complicitats en la preservació de La Ricarda, incloent trobades obertes i debats públics per promoure el coneixement i la participació de la comunitat en el projecte de conservació. La metodologia de treball de camp va incloure entrevistes en profunditat, històries de vida i observació participant per recollir dades sobre la percepció de La Ricarda entre els habitants del Prat. Les entrevistes van revelar que molts ciutadans no coneixien l'existència de la casa o no comprenien la seva importància cultural, quelcom que, sens dubte, és un obstacle per a la valoració de la residència com a patrimoni cultural. El treball de camp també va posar de manifest la necessitat de reforçar el vincle existent entre la La Ricarda i la comunitat local per crear un projecte participatiu de conservació i ús social de l'edifici.

Imatge 9. Portes d'accés a la sala d'estar de La Ricarda. Font: Lluís Burillo (2024).

5. 1ES JORNADES INTERNACIONALS DE PATRIMONI DEL CONFLICTE

Una segona aproximació al patrimoni material i immaterial de La Ricarda es va donar en la presentació d'una comunicació de la signant de l'article en el marc del 1es Jornades Internacionals de Patrimoni del conflicte, celebrat a Figueres el novembre del 2023. Per a tal efecte, fou convenient entrevistar-nos novament amb Marita Gomis, filla del matrimoni Gomis-Bertrand i principal gestora del llegat arquitectònic dels seus pares. Aquest cop interessava saber si s'havia produït algun canvi en positiu arran de la nova condició de BCIN de la seva casa, conèixer el nombre de visites anuals i concretar des de quan es feien visites concertades¹⁵. El fet és que no, la inclusió de la casa al catàleg nacional del patrimoni protegit representava un reconeixement, certament positiu, però calia constituir-se en alguna mena d'entitat sense ànim de lucre per poder participar dels ajuts per a l'execució d'obres en immobles d'alt valor cultural del Departament de Cultura, i aquest fórmula era complexa.

La tesi de la comunicació presentada a Figueres és la d'aquest mateix article: la Casa Gomis és un exemple rellevant del patrimoni arquitectònic i cultural vinculat a una permanent situació de conflicte. Com ja hem dit, les circumstàncies de l'encàrrec i la projecció de La Ricarda fan que la seva història sigui particularment única. D'una banda, els primers plànols de l'arquitecte es van presentar l'any 1950 i no fou fins el 1963 que es va acabar la casa.

¹⁵ Segons Marita Gomis la primera visita a La Ricarda es va fer l'any 1994. En l'actualitat —ens referim a dades de l'any 2023—, es fan unes 100 visites grupals l'any i això es tradueix en una mitjana de 2.000 visitants anuals.

Sense voler restar poètica al vincle epistolar que s'estableixen entre Ricard Gomis i Bonet Castellana on es recrea, no només una casa, sinó l'ideari de la imatge de l'arquitectura moderna per acabar aterrant i concretar un edifici únic.

*(...) estaban haciendo, evidentemente, una casa para ellos con una enorme ilusión, pero que estaban haciendo algo más: estaban haciendo una obra de arte, entendida en el sentido de la obra de arte total del movimiento de la arquitectura moderna*¹⁶.

Altrament, cal veure en aquesta correspondència una evidència irrefutable de les dificultats del que podríem anomenar "la creació a contracorrent" a l'Espanya franquista, així com la incidència de les forces polítiques sobre la producció cultural, tenint en compte que la censura també actuava sobre els intercanvis epistolars.

Un cop erigit l'edifici, un conflicte latent l'acompanyarà al llarg de les dècades dels seixanta i setanta, ja que La Ricarda es va convertir en un punt de trobada per a activitats culturals i artístiques associades al Club 49. La residència va acollir intel·lectuals de renom de l'avantguarda cultural en un moment en què a Espanya imperaven uns altres valors. Les activitats que es van dur a terme en aquest habitatge no només van desafiar les restriccions polítiques de l'època, sinó que també van promoure l'intercanvi cultural amb l'exterior i van convertir la residència en un lloc de trobada per a idees progressistes i creatives.

No obstant, en la represa de la democràcia la Casa Gomis ha hagut de confrontar noves violències que també estan vinculades al context històric: parlem de les successives ampliacions de l'aeroport del Prat. En els anys de l'anomenat "desarrollismo", el procés d'obertura d'Espanya als mercats internacionals va anar acompanyat per l'aposta d'un determinat creixement enfocat en el turisme de sol i platja; més tard, la celebració dels jocs olímpics del 1992 a Barcelona van accentuar un model que va acabar derivant en el fenomen modern de la turistificació, el qual ha fomentat el creixement desigual de les infraestructures vinculades a la mobilitat, com és el cas de l'aeroport.

El uso residencial de La Ricarda ha quedado definitivamente descartado a partir de septiembre de 2004, cuando entró en servicio la tercera pista del aeropuerto del Prat, situada a menos de 500 metros. Al principio las molestias eran tolerables, pero fueron incrementando hasta convertir un entorno privilegiado en un ambiente hostil. A la contaminación acústica se suman las emisiones de gases por la combustión del queroseno, el aumento de partículas en el aire e incluso la polución del agua por las pérdidas de combustibles y aceites de los aviones. (...) Aquella música que, como protagonista o como fondo, estuvo siempre presente en los ensayos y las representaciones ha dejado de sonar. El vacío que deja la ausencia de vida en la casa queda patente por un silencio roto por el rugir de los motores (Ferrer i Sustersic, 2016, p. 304).

¹⁶ Testimoni de Marita Gomis Bertrand, extret del documental "La Ricarda, la casa de vidre", produït l'any 2014 per Sense of Motion, gràcies a una campanya de Werkami. (Fragment extret des del minut 26':09" al 26':14", i del minut 26': 26" al 26':34". Durada total documental: 1 hora).

Imatge 10. Avió enlairant-se sobre La Ricarda. Font: Lluís Burillo (2024).

6. FÒRUMS ARTÍSTICS

El matrimoni Gomis-Bertrand, a banda d'acollir a casa seva tot tipus d'esdeveniments vinculats a les arts escèniques, va fomentar la presència d'obres d'artistes plàstics contemporanis a l'interior i a l'exterior de l'habitatge. Així, a banda del mobiliari dissenyat *ad hoc* pel mateix Antoni Bonet Castellana, l'artista Magda Bolumar va fer un dels seus característics tapissos d'arpillera pel menjador familiar, i l'escultor Moisès Villèlia va ser convidat a instal·lar un dels seus conjunts de tubs de fibrociment al jardí. Ambdues obres segueixen al seu emplaçament original.

Per altra banda, la situació de la Casa Gomis, un immoble concebut per a fer la vida més confortable i que ara és impossible d'habitar, ha generat iniciatives artístiques que també evidencien el conflicte. És el cas del treball de la professora i artista Matilde Obradors que, des del videoart, parla de La Ricarda en el projecte "Espais ferits", on explora les seqüeles del temps i les conseqüències del progrés en determinats indrets. Es tracta d'una narrativa digital que captura aquesta transformació i les seves implicacions socials i ambientals. El videoart actua com un poema visual i sonor, on l'espai i el temps es juxtaposen amb els sons del passat i el present. En definitiva, Obradors (2017) ofereix una reflexió sobre el progrés com a força de decadència.

En darrer lloc, és molt rellevant fer esment de la inclusió de La Casa Gomis en el mapa de la biennial artística Manifesta 15, celebrada a Barcelona la tardor de l'any 2024. Justament, un dels temes principals d'aquest esdeveniment ha estat el clúster de tres espais anomenat "Equilibrant conflictes", en què es planteja la necessitat de compensar el creixement i la preservació, i on l'exemple de La Ricarda és paradigmàtic perquè, com ja hem dit, es troba en un entorn natural en perill de desaparició "si guanyen les forces que pressionen per ampliar l'aeroport". El fet que aquest element patrimonial —indissociable del seu medi natural— sigui una de les seues de la Manifesta 15 posa al centre del debat tots els elements

que s'esmenten en aquest article i, ahora, contribueix a la seva difusió per tal que, a manca de suport dels poders públics, sigui la ciutadania qui encapçali la defensa d'un patrimoni que ha transcendit el privat per passar a ser col·lectiu. En aquest sentit, i tal com es diu al text de benvinguda de la biennial a la casa: "La Ricarda té un passat històric i un futur incert". Justament, i per desmentir aquesta temença, en el moment de fer la darrera revisió d'aquest article, es fa pública la decisió del Ministeri de Cultura d'adquirir La Ricarda als seus hereus. Aquesta compra ha estat celebrada per diversos agents socials i culturals perquè, sobre el paper, protegeix definitivament l'immoble. Tot i així, també ha generat molts dubtes entre els qui creuen que l'ampliació de l'aeroport no tindrà ara cap contestació.

7. CONCLUSIONS

La Ricarda representa un exemple poderós de "patrimoni del conflicte" en què l'arquitectura i la cultura van conformar un binomi que va desafiar un context repressiu i va fomentar la innovació i la resistència cultural. Avui, la Casa Gomis segueix imbuïda en el conflicte davant l'amenaça del projecte d'ampliació de la tercera pista de l'aeroport del Prat. Per tant, la seva defensa suposa lluitar, no només per la conservació del patrimoni i el seu entorn natural, sinó per la necessitat de tornar a plantejar un model turístic que no silenciï una memòria col·lectiva lligada intrínsecament al valor d'una casa icònica del segle XX.

Compartir aquesta tesi en el si del congrés va permetre destacar el paper crucial que el patrimoni arquitectònic pot tenir com a testimoni de les lluites històriques i culturals compartides. La Casa Gomis destaca no només per la seva bellesa arquitectònica sinó també per la seva importància històrica i cultural. Aquest reconeixement implica una obligació legal i moral de protegir i conservar aquesta joia arquitectònica per a les generacions futures i garantir, així, la seva integritat i el seu llegat.

Com a magnífic exemple d'arquitectura racionalista, La Ricarda incorpora els principis fonamentals d'aquest moviment, amb línies netes, formes geomètriques pures i una funcionalitat inherent que la fan destacar en el panorama arquitectònic català. La seva construcció reflecteix una època en què l'arquitectura buscava una simbiosi entre forma i funció, i la Casa Gomis és un testimoni eloqüent d'aquesta cerca de la racionalitat i la simplicitat en el disseny sense renunciar a les referències arquitectòniques catalanes vinculades a l'organicisme de l'obra de Gaudí.

Imatge 11. Sector de llevant de La Ricarda. Font: Lluís Burillo (2024).

La seva història també és un testimoni viu de la resistència cultural durant el franquisme, ja sigui des d'un punt de vista arquitectònic com artístic. D'una banda, és una casa dissenyada des de l'exili polític de Bonet Castellana i, per tant, la seva projecció dóna continuïtat a l'arquitectura vinculada a l'avantguarda republicana. Alhora esdevé un mirall on es reflecteixen els capricis del destí i el cost personal dels diferents exilis que van viure els seus protagonistes, tant l'exterior com l'interior. Tanmateix, al llarg dels anys seixanta, tot coincidint amb el retorn de Bonet Castellana, la casa conrearà admiració i reconeixement.

(...) Bonet gaudeix d'un respectat prestigi professional arreu, però el seu precoç exili pot motivar a Barcelona la seva imatge de foraster, atida pel debat exili interior-exili exterior; si bé la trajectòria de l'arquitecte arrencava fortament significada al costat de la República, paradoxalment, també les publicacions periòdiques afins al règim franquista glossen ben aviat les virtuts de la casa Gomis-Bertrand a La Ricarda, mitjançant reportatges que aporten noves fotografies (Martín, 2009, p. 9-10).

Pel que fa els usos artístics, la Casa Gomis es va convertir en un símbol de la persistència d'un activisme cultural decidit que lluitava per eixamplar els espais de llibertat d'expressió. Els seus murs van acollir nombrosos esdeveniments clandestins de l'avantguarda artística i van esdevenir un refugi per a artistes i intel·lectuals, i va contribuir significativament a la vitalitat cultural de Catalunya en uns temps àrids i difícils.

Amb el pas dels anys, la Casa Gomis ha transcendit el seu origen com a residència privada per convertir-se en part integral del patrimoni material i immaterial de Catalunya. El seu valor ja no es limita a la seva funció original, sinó que per ella mateixa ha esdevingut un testimoni històric, cultural i artístic. La seva conservació és essencial per mantenir viva la memòria d'una època i d'un moviment cultural que es va materialitzar en l'arquitectura i que forma part de la identitat catalana.

REFERÈNCIES

- Aranda, E., Bedoya, Z., Palau, I., i Soler, C. (2018). La Ricarda: una mirada antropològica. *Perifèria: Revista de Recerca i Formació en Antropologia*, 23(2), 192-201. <http://dx.doi.org/10.5565/rev/periferia.654>
- Ares, O. M. (2014). La modernidad en bóveda. Bonet Castellana (1913-1972). *Actas digitales I Congreso Nacional Pioneros de la Arquitectura Moderna Española: Vigencia de su pensamiento y obra*, 38-48. Madrid: Fundación Alejandro de la Sota; València: General de Ediciones de Arquitectura.
- Ballester, G., Lleida, A., Martí, N., Moreno, H., i Morente, J. (2018). La Ricarda: continuidad y uso social del patrimonio rural del Prat de Llobregat. *Perifèria: Revista de Recerca i Formació en Antropologia*, 23(2), 159-180. <https://doi.org/10.5565/rev/periferia.649>
- Bohigas, O. (1953). Otro catalán que triunfa en América. El Arquitecto Antonio Bonet. *Destino*, XVII(816), 19-20.

- Bonet, A. (1987). El CIAM i l'estança a París. *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme*, 174, 52-75. <https://raco.cat/index.php/QuadernsArquitecturaUrbanisme/article/view/202406/299083>
- Bonet, P. (2014). *ADLAN i el Club 49. Tot muda i tot roman*. [Tesi doctoral, Universitat de Barcelona]. Dipòsit Digital de la Universitat de Barcelona.
- Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (COAC) (2024). *Arquitectura Catalana*. <https://www.arquitecturacatalana.cat/ca/autors/gatcpac#detail>
- Ferrer, M., i Sustersic, P. (2016). La Ricarda, la casa (des)habitada. La música, el silenci y el ruido. *Actas digitales III Congreso Nacional Pioneros de la Arquitectura Moderna Española: Análisis crítico de una obra*, 298-307. Madrid: Fundación Alejandro de la Sota.
- Flores, R. (2015). Casa La Ricarda de Bonet Castellana. Un territorio formalizado. [Tesi doctoral, Universitat Politècnica de Catalunya]. UPCommons.
- García, X., i Murillo, A. (2014). *La Ricarda, la casa de vidre*. Sense of Motion Productora Audiovisual. [Vídeo]. <https://senseofmotion.es/archivos/project/la-ricarda-la-casa-de-vidre>
- García, I. D., i Pizà, A. (2022). La Ricarda como contexto arquitectónico y simbólico de las prácticas pioneras de J. M. Mestres Quadreny en el origen del arte sonoro en Cataluña. *Enclave: Revista de Literatura, Música y Artes Escénicas*, (2), 31-52. <https://dx.doi.org/10.12795/enclaves.2022.i02.03>
- Genís, M., i Planelles, J. (2016). La Ricarda-Casa Gomis. De la natura al racionalisme i viceversa. *TAG: Revista Institucional del Col·legi d'Aparelladors, Arquitectes Tècnics i Enginyers d'Edificació de Tarragona*. 76, 31-32.
- Gómez, F. (2023). La Ricarda: Visita a un icona arquitectónico del siglo XX. *Neutra: Revista del Colegio Oficial de Arquitectos de Sevilla*, 18, 52-61.
- Gómez-Pradas, M. (2021). Club 49, una ventana abierta al descubrimiento de la cultura japonesa. *Arte, Individuo y Sociedad*, 34(3), 1113-1132. <https://dx.doi.org/10.5209/aris.77190>
- Graupera, I. (2018). Propostes de dinamització sociocultural i patrimonialització de La Ricarda. *Perifèria: Revista de Recerca i Formació en Antropologia*, 23(2), 153-158. <https://doi.org/10.5565/rev/periferia.672>
- Hernández, R. (2016). Antonio Bonet y el Grupo Austral, el valor de un manifiesto a M. A. Chaves-Martín, (Ed.), *Ciudad, arquitectura y patrimonio* (pp. 289-296). Universidad Complutense de Madrid.
- López, C., Martínez, N., Bernal, L., i Palazón, M. (2018). La Ricarda: de l'excel·lència arquitectònica a l'avantguarda cultural. *Perifèria: Revista de Recerca i Formació en Antropologia*, 23(2), 181-191. <http://dx.doi.org/10.5565/rev/periferia.650>
- Llorca, P. (2012). Bonet a través del espejo. *Actas del VIII Congreso Internacional de Historia de la Arquitectura Moderna Española: Las revistas de arquitectura (1900-1975) crónicas, manifiestos, propaganda*, 645-654. Pamplona: T6 Ediciones.

- Martín, H. (2009). *Les accions musicals de Josep Maria Mestres Quadreny i Joan Brossa a Casa Gomis-Bertrand de La Ricarda (1963-1966)*. [Tesina de màster, Universitat Politècnica de Catalunya]. UPCommons.
- Obradors, M. (2017). *La Ricarda. Al final de la pista*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra. Sèrie Editorial DigiDoc. Proyecto Audiencias Activas. <https://repositori.upf.edu/handle/10230/32902>
- Tabera, A. (2015). El bagaje europeo de Antonio Bonet para Argentina: el Manifiesto Austral. *Revista de Arquitectura*, 17, 27-32. <https://doi.org/10.15581/014.17.27-32>